

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

УДК 14

СУПЕРЕЧНОСТІ І ПОМИЛКИ
«МАТЕРІАЛІСТИЧНОГО РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ»

Шпак В. Т. (м. Черкаси)

В статті розкрито суперечності і помилки та однобічний характер марксистської концепції «матеріалістичного розуміння історії», яка була відображенням епохи становлення індустріального суспільства в країнах Західної Європи. Сучасна постіндустріальна епоха потребує свого пояснення історії, адже «кожне суспільство – дитя свого часу».

Ключові слова: концепція «матеріалістичного розуміння історії», постіндустріальна епоха, історія.

В статье раскрыты противоречия и ошибки, а также односторонний характер марксистской концепции «материалистического понимания истории», которая была отражением своего времени – эпохи формирования индустриального общества в странах Западной Европы. Современная эпоха постиндустриального общества требует своего объяснения истории, ведь «каждое общество – дитя своего времени».

Ключевые слова: концепция «материалистического понимания истории», эпоха постиндустриального общества, история.

In this article contradictions, mistakes and one-sided character of one of the marxist conceptions – «materialistic history meaning» are exposed. This conception was a representation of the Western Europe countries' industrial society formation epoch. Modern postindustrial epoch needs its own history explanation as «each society is a child of its time».

Key words: conception «materialistic history meaning», postindustrial epoch, history.

Для свого часу поява марксистської концепції історії була значним досягненням на фоні ідеалістичних, телеологічних, теологічних, фаталістичних історіософських поглядів, оскільки являла собою нове розуміння історичного процесу, зумовлене епохою становлення індустріального суспільства. Саме ця епоха яскраво продемонструвала, яку велику роль в процесі суспільного розвитку відіграє промислове виробництво, що відзначали ще попередники Маркса – Сен-Сімон, Луї Блан, Гізо, Мін'є, Т'єрі. Маркс і Енгельс пов'язують нове розуміння історії не лише з промисловим виробництвом, а й з тим, що воно

є одночасно виробництвом суспільних відносин, які в єдності з продуктивними силами становлять спосіб виробництва, а останній, на їх думку, «обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі».

Однак, уже в кінці ХІХ ст. марксистську концепцію було піддано критиці в країнах Західної Європи, а також в Україні (Іван Франко, Богдан Кістяківський та ін.). Чи не найчастіше критики «матеріалістичного розуміння історії» звинувачували його творців у недооцінці та ігноруванні ролі духовної сфери в житті суспільства, що було результатом абсолютизації марксистом ролі матеріального виробництва. Це визнавав і сам Енгельс у листах 90-х рр. ХІХ ст., коли писав, що вони з Марксом у процесі боротьби проти своїх противників відстоювали головний принцип і не мали можливості віддавати належне іншим моментам.

Дійсно головною хибою марксистського тлумачення історії був однобічний підхід: виділення лише одного виду людської діяльності – виробництва матеріальних благ – та його абсолютизація, що і призвело до недооцінки та ігнорування ролі духовної сфери в житті суспільства. Б. Рассел справедливо писав, що Маркс недооцінює інтелектуальну зумовленість економічних процесів, не бере до уваги, що способи виробництва змінюються завдяки науковим відкриттям.

Суттєвим недоліком марксистської концепції є відсутність чіткого формулювання її сутності. Є багато висловлювань Маркса і Енгельса, в яких вони формулюють свою теорію, але всі вони дуже різні. Так, у відповідності до цих формулювань вирішальну роль в суспільному розвитку відіграють: «спосіб виробництва», «техніка виробництва і транспорту», «знаряддя виробництва», «виробничі відносини», «економічні відносини», «економічна структура», «економічний базис» і т.д. Але ж все це різні поняття.

Систематично Маркс і Енгельс вживають терміни «економічний базис», «економічні умови», «економічний розвиток», «економічна структура», «економічна сторона», «економічне становище», «економічні відносини», що й обумовило ще в ХІХ ст. назву їх концепції – «економічний детермінізм» або «економічний матеріалізм». Звичайно, справа не в одному слові, а в тому, що дійсно основу суспільного розвитку вони вбачали в сфері економіки. В «Анти-Дюрінгу» Енгельс пише: «... економічна структура суспільства кожної даної епохи складає ту реальну основу, якою і пояснюється в кінцевому рахунку вся надбудова, яка складається із правових і політичних установ, а також із релігійних, філософських та інших поглядів кожного даного історичного періоду» [12, с. 26].

Багато сумнівів і заперечень викликає інше широко відоме формулювання Маркса: «Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість» [6, с. 7]. Суспільне буття в цьому формулюванні безпідставно протиставляється суспільній свідомості як щось самодостатнє, самостійне, незалежне. Це і не дивно, якщо прийняти до уваги висловлене у «Німецькій ідеології» ставлення авторів до суспільної свідомості, яка, на їх думку, є «випаровуванням» «матеріального життєвого процесу». Тобто, жит-

тевий процес людей відбувається сам собою, незалежно від свідомості і без неї, а остання з'являється, «випаровуючись» із життя, і тому свідомість вторинна, похідна від буття. Якщо виходити з такої теоретичної настанови, потрібно визнати, що суспільне буття передує свідомості, а отже визнати існування суспільного буття до появи свідомості, тобто без свідомості. Критикуючи ідеалістичний погляд на суспільство та історію, Маркс не знаходить нічого іншого, як протиставити йому протилежну концепцію, будучи впевненим, що саме матеріалістичне розуміння є науковим і правильним, оскільки воно спирається на реальні процеси історичного розвитку – виробництво матеріальних благ, хоча уже в самому формулюванні питання про те, що є первинним, закладено абсурд. Адже суспільне буття передбачає існування суспільної свідомості. Разом вони становлять єдине ціле. Одне немислимо без іншого. Суспільне буття – діяльність людей, а свідомість – один із необхідних його елементів, без якого немає людської діяльності і самого суспільства. Думка, що Маркс і Енгельс цього не розуміли, не буде відповідною дійсності. Все, що створено людиною, – машини, залізниця, телеграф і т.д. – «органи людського мозку, уречевлена сила знання», вважав Маркс. Але в концепцію матеріалістичного пояснення історії ця думка не вписувалась.

Сама назва концепції, яку їй дав Маркс, здається хибною. Він назвав своє розуміння історії «матеріалістичним» за аналогією до пояснення природи філософами-матеріалістами тому, що, на його думку, в основі розвитку суспільства лежить виробництво матеріальних благ. Це виробництво Маркс називав «матеріальним»: «виробництвом матеріального життя», або «матеріальною діяльністю». Але називати виробництво матеріальних благ лише «матеріальним» виробництвом, ігноруючи духовні процеси, – однобічний і хибний підхід. Виробнича діяльність людини становить органічну єдність матеріальної, фізичної і духовної діяльності, а яка переважає – залежить від епохи і виду виробництва. В будь-якому разі без мислення, – без свідомої діяльності, без свідомого наміру і свідомо поставленої мети, без усвідомлення методів і способів здійснення виробництва, тобто досягнення мети, врахування досвіду і знань інших людей і попередніх поколінь, – виробництва, виробничої діяльності людини не буде. Основою і передумовою як індивідуальної, так і ще в більшій мірі суспільної виробничої діяльності є свідомість. Енгельс цілком правильно писав: «...в історії суспільства діють люди, наділені свідомістю, які чинять обдумано або під впливом пристрасті, прагнучи до певної мети. Тут нічого не робиться без свідомого наміру, без бажаної мети» [13, с. 292]. Так само і в сфері виробництва: людина виробляє те, що їй необхідно для задоволення потреби, яку вона усвідомила. Потреба спонукає до формування в свідомості мети, а мета визначає діяльність. Тобто свідомість (індивідуальна і суспільна) диктує виробничу діяльність людини. Тому вважати виробничу діяльність людини лише матеріальним виробництвом, ігноруючи роль духовної діяльності – однобічний підхід. А тому і сама назва концепції – «матеріалістичне пояснення історії» – однобічна, потворна, незграбна і хибна. По суті така назва спотворює, перекичує хід історичного

розвитку. Маркс називає виробництво матеріальним на підставі лише того, що воно є виробництвом матеріальних благ, але висновки робить неправомірні: оскільки виробництво матеріальне, то на суспільство поширюється принцип матеріалістичної філософії природи про первинність матерії.

Ще на початку ХХ ст. К. Лібкнехт у книзі «Економічні відносини та ідеології» вважав, що назва марксистської концепції – «матеріалістичне розуміння історії» – фальшива, не відповідає дійсності і пропонував відмовитися від терміну «матеріалістичне», бо це розуміння, на його думку, зовсім не є матеріалістичне, а «психіко-інтелектуальне». Він критикував також і термін «економічні відносини», які, на його думку, не можуть бути чисто економічними, бо вони включають також ідеології, організаторську і духовно-психічну діяльність [1, с. 150]. Лібкнехт виходив з нерозривної єдності матеріального та духовного, тоді як в концепції Маркса вони не тільки розділяються, а й протиставляються.

Так само безпідставно Маркс і Енгельс проголошують визначальну роль матеріальної діяльності, яка нібито обумовлює розумову: від матеріальної діяльності «залежить всяка інша діяльність: розумова, політична, релігійна» [4, с. 71]. І навіть ще ширший (і також безпідставний) висновок – нібито матеріальне виробництво зумовлює все духовне життя, тоді як в дійсності усвідомлення мети суспільством і наявність у свідомості знань, досвіду зумовлює виробництво (при наявності матеріальних можливостей), що, в свою чергу, впливає на подальше формування свідомості.

Кричущі суперечності концепції «матеріалістичного розуміння історії» і неймовірну плутанину у формулюванні як самої теорії, так і у визначенні основних понять породжувало ставлення фундаторів марксизму до історії як процесу, який проходить у відповідності до «об'єктивних законів», нібито відкритих Марксом. «Геніальність» Маркса, його «історичний подвиг» і заслуги перед людством полягали в тому, що він вперше відкрив «об'єктивні закони» історії (так принаймні твердив Енгельс): «Подібно до того, як Дарвін відкрив закон розвитку органічного світу, так Маркс відкрив закон розвитку людської історії... Але це не все. Маркс відкрив також особливий закон руху сучасного капіталістичного способу виробництва і породженого ним буржуазного суспільства» [15, с. 338]. Слідом за ним це ж повторювали Плеханов, Ленін і радянські «марксистки».

Фактично марксистські «об'єктивні закони суспільного розвитку» були суб'єктивним тлумаченням соціальних процесів Марксом так, як йому було вигідно, в його особистих інтересах, у відповідності до його власної теорії, а тому для переконливості він і називав їх «невблаганними законами». Але історичні події розгорталися всупереч пророцтвам фундаторів марксизму і не у відповідності до вигаданих ними «об'єктивних законів», що і змушувало їх коригувати ці «закони», а також і свої пророцтва: перефразувувати, редагувати, змінювати, доповнювати, посилаючись для виправдовування на зміну історичних умов. Звідси і плутанина.

Ще Кант в «Пролегоменах» писав: «В метафізиці можна плести всілякі нісенітниці, не боячись звинувачень у брехні, ...бо поняття, пов'язані у цих нісенітницях – чисті ідеї, які ніяк не можна спростувати досвідом...» [2, с. 162]. Однак, по відношенню до марксистської концепції історії можна сказати протилежне: саме історичний досвід людства спростував марксистські «чисті ідеї» – «об'єктивні закони» і «геніальні передбачення».

Маркс і Енгельс досліджують закономірності епохи становлення капіталістичного способу виробництва, але неправомірно поширюють ці закономірності на всю історію людства, хоча заявляють протилежне: ніби вони відкрили загальні закономірності історії розвитку людського суспільства, які цілком природно поширюються і на епоху капіталізму. Суперечності починаються уже з того, що Маркс категорично заперечував значення для пізнання конкретних явищ в історії суспільства загальних соціологічних законів, які він же сам формулював і у відкритті яких, за словами Енгельса, і полягала геніальність Маркса та його заслуги. «Маркс відкрив закон розвитку людської історії», – заявив Енгельс. Адже Маркс сформулював закони про визначальну роль базиса по відношенню до надбудови, суспільного буття по відношенню до суспільної свідомості, визначальну роль способу виробництва в суспільному розвитку та ін. І він же сам зневажливо називав загальні соціологічні закони «надісторичною» «універсальною відмичкою у вигляді якої-небудь загальної історико-філософської теорії» та заявляв, що з їх допомогою не можна прийти до розуміння певного історичного явища.

Одним із основних понять історичного матеріалізму є «суспільно-економічна формація». Вона також не має чіткого визначення і вживається в різних значеннях. В роботі «Наймана праця і капітал» суспільно-економічна формація розглядається як «сукупність виробничих відносин», а в інших працях інакше: суспільні відносини, економічна структура, спосіб виробництва, суспільство на певному ступені історичного розвитку. Ототожнюються такі поняття, як «суспільно-економічна формація» і «економічний базис». Інколи формацією називається, по суті, вся історія, а способи виробництва (азіатський, античний, феодальний і буржуазний – тобто те, що прийнято в марксизмі вважати формаціями) Маркс називає «прогресивними епохами економічної суспільної формації». Термін «формація» тут вживається в однині, як вся історія людства. І разом з тим він виділяє окремо «буржуазну суспільну формацію». Маркс розрізняє також «первинну формацію» як суспільство, основане на спільній власності, і «вторинну формацію», основану на приватній власності, рабстві і кріпацтві.

Суперечності марксистської історичної концепції особливо очевидні в тлумаченні понять «базиса і надбудови». У «Передмові» до праці «До критики політичної економії» Маркс дає широковідоме визначення як цих понять, так і загалом «матеріалістичного розуміння історії»: «В суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їх волі незалежні відносини – виробничі відносини, які відповідні певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих ві-

дносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична і політична надбудова і якому відповідні певні форми суспільної свідомості» [6, с. 7]. Це формулювання в роки московського тоталітаризму кваліфікувалось як «геніальне» або «класичне» визначення «базису і надбудови у їх взаємовідносинах», а також як «геніальне наукове пояснення історії». Приблизно так викладає теорію базиса і надбудови й Енгельс у наведеному вище висловлюванні з «Анти-Дюрінга» [12, с. 26]. Однак, в іншій праці Енгельс формулює цю проблему так, що визначальним виступає уже не «сукупність виробничих відносин» і не «економічна структура», а спосіб виробництва і обміну: «всі юридичні, політичні, філософські, релігійні і тому подібні уявлення людей в кінцевому рахунку визначаються економічними умовами їх життя, їх способом виробництва і обміну продуктів» [16, с. 476]. Якщо ще пригадати знаменитий вислів «суспільне буття визначає суспільну свідомість», то виходить, що «суспільне буття», «економічні умови», «спосіб виробництва», «сукупність виробничих відносин», «економічний базис», «економічна структура суспільства» – все це тотожні поняття. А якщо врахувати, що нерідко фундатори марксизму визнавали визначальну роль в суспільному розвитку продуктивних сил, то їх також потрібно включити до визначальних чинників. Крім того Енгельс пише, що Маркс «відкрив великий закон руху історії, закон, за яким усяка історична боротьба – чи відбувається вона в політичній, релігійній, філософській чи в якійсь іншій ідеологічній сфері – в дійсності є тільки більш або менш явним виразом боротьби суспільних класів» [14, с. 246]. Отже, класова боротьба, як і економічний базис або спосіб виробництва чи економічні умови, також відіграє в суспільстві визначальну роль.

Як відомо, одним із ключових понять «історичного матеріалізму» є «спосіб виробництва», який, за Марксом, включає в себе продуктивні сили та виробничі відносини. Однак, в листі Боргіусу від 25.01.1894 Енгельс викладає уже зовсім дивні речі: «Під економічними відносинами, які ми вважаємо визначальним базисом історії суспільства, ми розуміємо той спосіб, яким люди певного суспільства виробляють засоби до життя і обмінюють між собою продукти (оскільки існує поділ праці). Таким чином, сюди входить вся техніка виробництва і транспорту. Ця техніка, у відповідності з нашими поглядами, визначає також і спосіб обміну, потім спосіб розподілу продуктів і тим самим після розкладу родового ладу також і поділ на класи, відносини панування і підкорення, державу, політику, право» [17, с. 166]. Фактично, Енгельс поставив концепцію Маркса з ніг на голову: продуктивні сили, в т.ч. техніку, він включає до «економічних відносин», а поняття «спосіб виробництва» ототожнюється з «економічними відносинами». Залишається незрозумілим: що визначає характер цих самих «економічних відносин»? Крім того, втрачається те, що Маркс вважав основою соціальної революції – суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами. Як все це узгодити з тим, що писав Маркс: «На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства входять у суперечність з наявними вироб-

ничими відносинами, або – що є тільки юридичним виразом останніх – із відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються на їхні кайдани. Тоді настає епоха соціальної революції» [6, с. 7].

Поряд з визнанням економічних відносин «визначальним базисом історії», Енгельс тут же проголошує, що «техніка виробництва і транспорту» визначає не тільки спосіб обміну і розподілу, а й «поділ на класи, панування й підкорення, державу, політику, право». Тобто, техніка також визначає надбудову. Досить часто Маркс і Енгельс висувають на перший план знаряддя праці, техніку промислового виробництва, надаючи їй визначальну роль в суспільному розвитку. Маркс пише в «Капіталі»: «Економічні епохи розрізняються не тим, що виробляється, а тим як виробляється, якими знаряддями праці» [8, с. 191].

Подібну супергеніальну плутанину і теоретичну мішанину важко знайти в інших мислителів. Складається враження, що вся марксистська концепція – пуста гра понять, цілком у дусі Гегеля, лише на відміну від Гегеля дуже заплутана. Ще Аристотель свого часу радив філософам: починати дослідження в науці потрібно з чіткого визначення понять. Знехтувавши цією порадою, фундатори марксизму допустилися логічних помилок, суперечностей, плутанини. Очевидно, тому у російських більшовиків-марксистів нічого не виходило за Марксом і діяли вони всупереч Марксу. Замість того, щоб слідувати марксистській вказівці – «Із зміною економічної основи більш або менш швидко відбувається переворот у всій громадній надбудові», – більшовики вчинили навпаки: здійснивши державний переворот у країні, де не було соціально-економічних умов для соціалістичної революції і побудови соціалізму, почали створювати спочатку політичну надбудову, а потім уже – відповідний більшовицькій ідеології – економічний базис. Хоча марксизм проголошує, що базис породжує і зумовлює відповідну йому надбудову, в Росії все вийшло всупереч марксизму: більшовицька політична надбудова породила і зумовила відповідний їй економічний базис.

Як пояснити цю теоретичну плутанину і суперечності? Очевидно, загальною суперечливістю марксизму та, зокрема, концепції «матеріалістичного розуміння історії», про що вже йшлося. Разом з тим, як видно, теорія базису і надбудови багато в чому не узгоджується з марксистською історичною концепцією, не вписується в неї. Зведення усіх економічних чинників суспільного розвитку до «сукупності виробничих відносин», тобто «базису», і абсолютизація його ролі, а усіх неекономічних, в т.ч. держави, права, моралі, політики, науки, релігії, ідеології до «надбудови» над економічним «базисом» і похідних від «базису» виглядає дуже примітивно і означає недооцінку, або навіть ігнорування ролі соціокультурних, неекономічних чинників, що взагалі характерно для «матеріалістичного розуміння історії», де визначальна роль відводиться економічним умовам.

Московський філософ Т. Ойзерман, який у своїй книзі «Марксизм і утопізм» досить детально розкрив суттєві суперечності «матеріалістичного ро-

зуміння історії», визнає концепцію «базиса» і «надбудови» «неспроможною» і вважає, що «теорія базиса і надбудови фактично суперечить основоположній тезі матеріалістичного розуміння історії», а тому, на його думку, слід відмовитись від «штучної конструкції «базиса-надбудови», яка неминуче приводить до вульгарного соціологізму» [18, с. 218]. Невипадковим є скептичне ставлення відомого українського філософа В. І. Шинкарука до теорії «базису-надбудови». Він вважав, що винесення соціокультурних чинників «за межі людського буття, в так звану «надбудову» [19, с. 53] приводить до недооцінки їх ролі в процесі суспільного розвитку.

Хибним виявилось твердження фундаторів марксизму про зміни в суспільній свідомості як наслідок змін в суспільному бутті, оскільки, на їх думку, свідомість не може бути нічим іншим, крім «усвідомленого буття» («Німецька ідеологія»). Адже процеси в історії відбувалися далеко не завжди таким чином. Змінам в суспільному бутті Франції в кінці XVIII ст. передували зміни в суспільній свідомості: французьке просвітництво, за словами Вольтера, посіяло зерна Великої французької революції. І в Радянському Союзі більшовицькі вожді оголосили виховання комуністичної свідомості в населення передумовою побудови комуністичного суспільства, хоча це докорінно суперечить головній тезі Маркса: «суспільне буття визначає суспільну свідомість».

Суперечностями марксизму пояснюється і поділ у зарубіжній літературі на раннього Маркса і зрілого, між якими західні марксологи вбачали прірву. Можна погодитися з Ю. Кушаковим у тому, що в діяльності Маркса виокремлюється і «третій період – трагічний» [3, с. 521]. Але суть трагедії Маркса в тому, що друга половина XIX ст. – зовсім нова епоха в історичному розвитку західноєвропейських країн – продемонструвала крах його сподівань. Зрозуміти нову епоху Маркс, очевидно, просто не зміг, а може, не захотів, бо вона спростовувала всі його «наукові передбачення». Ще в середині 40-х років Маркс і Енгельс передрікали, що капіталізм буде ось-ось «скасовано». Після 1848-49 рр. вони мали змогу переконатися, що їх прогнози не справилися, – вийшло все навпаки. В другій половині XIX ст. настає епоха класового миру: ні революційних виступів робітничого класу, ні повстань, ні страйків, ні класових боїв. Все це змушує фундаторів марксизму міняти свої погляди. Якщо в 1844 р. Маркс рішуче і категорично заявляв, що «соціалізм не може бути здійснений без революції» [5, с. 415] і в 1848 р. вважав збройне повстання необхідною умовою перемоги робітничого класу, то в 1872 р. він допускав, що в таких країнах, як Америка, Англія і, можливо, в деяких інших «робітники можуть добитися своєї мети мирними засобами» [9, с. 151]. Так само вважає і Енгельс, а в 1891 р. погоджується з ідеєю про можливість мирного «вростання» капіталізму в соціалізм в таких країнах, як Англія, Франція, Америка [11, с. 227]. Фундатори «революційного вчення» прийшли до висновку, що в умовах економічного процвітання закликати робітників до повстання, до революції, на барикади немає сенсу: «про дійсну революцію не може бути і мови» [7, с. 100]. Більше того, повстання, на думку Енгельса, принесе соціалістам не перемогу, а поразку. А тому він закликає робітничі партії

до використання «легальних засобів» боротьби, які, на його думку, приносять більше успіху, ніж нелегальні або перевороти [10, с. 517].

Це ще одне свідчення вражаючої суперечливості марксизму. З одного боку, і Маркс, і Енгельс до останніх днів свого життя не полишали надій на повстання робітників і пролетарську революцію. А з другого – саме вони висунули ідеї, що послужили основою «бернштейніанства», яке Ленін і російські більшовики називали «ревізією марксизму» і зрадою робітничого класу. А це означало, що вся справа їх життя – і вчення, і боротьба – все було марним. Наприкінці свого життя, ніби підсумовуючи результати діяльності Маркса і своєї власної, Енгельс змушений був з гіркотою кинути фразу: «Іронія всесвітньої історії ставить усе догори ногами».

Однак, незважаючи на серйозні помилки фундаторів «матеріалістичного розуміння історії» та суперечності їх концепції, її не можна просто відкинути і забути. Матеріальне виробництво є одним із найважливіших елементів розвитку суспільства і умовою його існування. В процесі історичного розвитку спосіб виробництва відіграє дуже важливу роль і, звичайно, виявляє свій вплив на різні сторони суспільного життя, в т.ч. і в духовній сфері. Цей вплив може бути більший або менший, а за тих чи інших обставин або в якомусь відношенні, можливо, і визначальний, але, яким би він не був, його слід враховувати, бо інакше картина суспільного розвитку буде неповною. Проте, очевидна інтелектуальна зумовленість розвитку і вдосконалення продуктивних сил, техніки, загалом сфери матеріального виробництва. Без людської свідомості, знань, мислення ніяке матеріальне виробництво взагалі неможливе. Немає нічого в техніці, чого б не було раніше в розумі її творців. Будь-який спосіб матеріального виробництва є результат інтелектуальної, духовної і матеріальної діяльності як індивідів, так і мас, народу. А тому, аналізуючи історичний процес, потрібно враховувати, що люди у своїй діяльності керуються не тільки матеріальними прагненнями і потребами, а й духовними інтересами та ідеалами і, перш ніж діяти, свідомо визначають свою діяльність, її мету, способи, напрям. Тобто, основою і передумовою матеріального виробництва є мислення, знання, інтелект, свідомо визначена мета і окреслені способи її досягнення.

Критикуючи марксистську концепцію історії, не слід забувати, що ми аналізуємо теорію Маркса в ХХІ ст., керуючись сучасними знаннями, сучасним розумінням історії і процесу суспільного розвитку, на основі суспільного досвіду і сучасних досягнень науки, а також після ХХ ст., яке піднесло людству багато уроків і багато чому навчило. Сучасна епоха ні в чому не схожа на 40-і роки ХІХ ст., коли формувався марксизм, а тому це вчення дуже застаріло і критика його загалом втрачає соціальну актуальність, за виключенням лише двох випадків. По-перше, застереження тим, хто намагається нині реанімувати ідеї Маркса, розглядаючи їх як «керівництво до дії». По-друге, теоретична критика марксистської концепції історії потрібна, щоб викрити її недоліки і піти далі в поясненні історичного процесу.

Марксизм – остання історіософська система в класичній філософії, яка спирається на принцип жорсткого економічного детермінізму в історичному процесі та безмежну віру в розум людини і її здатність не лише пізнати закономірності суспільного розвитку, а й створити на планеті «царство свободи», в якому на основі відкритих Марксом «об’єктивних законів» люди будуть свідомо творити «справжню» історію.

Тлумачити марксизм з позицій ХІХ ст. нині неможливо, а критикувати з позицій ХХІ ст. – несправедливо. Нам відомо багато такого, чого Маркс не міг знати і про що не міг навіть мріяти. Нині очевидно, що «історичний матеріалізм» однобічний, суперечливий, хибний, а марксистські прогнози – фальшиві, але в часи Маркса світ був іншим, і ніхто не міг знати, хибні чи істинні його пророцтва. Ті часи минули. Сьогодні потрібно розробляти нову теорію суспільного розвитку, нове пояснення історії, яке б відповідало реаліям і потребам ХХІ ст. і давало відповідь на жагучі проблеми сучасності. Йдеться не про повернення до ідеалістичного пояснення історії. Це вже неможливо: «кожне суспільство – дитя свого часу» (Ф. Бродель), зі своїми закономірностями розвитку і їх розумінням. Треба йти вперед, а не назад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Айзик Б. А. Неизвестный Либкнехт : критика взглядов Маркса / Б. А. Айзик // Новая и новейшая история. – 2000. – №5. – С. 146–156.
2. Кант И. Прологомены ко всякой будущей метафизике могущей возникнуть как наука / Иммануил Кант. – М. : Мысль, 1965– .– (Сочинения : в 6 т. / И. Кант ; т. 4, ч. I). – С. 66–210.
3. Кушаков Ю. Нариси з історії німецької філософії Нового часу / Ю. Кушаков. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 570 с.
4. Маркс К. Німецька ідеологія // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т. 3 : 1845–1847 рр. / Карл Маркс, Фрідріх Енгельс. – 1959. – С. 7–521.
5. Маркс К. Критичні замітки до статті «Пруссака» «Король прусський і соціальна реформа» // К. Маркс, Ф. Енгельс Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т. 1 : 1842–1844 рр. / Карл Маркс. – 1958. – С. 398–415.
6. Маркс К. До критики політичної економії. Передмова // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т. 13 : Січень 1859–лютий 1860 р. / Карл Маркс. – 1963. – С. 5–9.
7. Маркс К. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р. // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т. 7 : Серпень 1849–липень 1851 р. / Карл Маркс. – 1961. – С. 7–104.
8. Маркс К. Капітал // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т. 23 : «Капітал»; т.1 / Карл Маркс. – 1963. – С. 43–784.
9. Маркс К. Про Гаагський конгрес // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т. 18 : Березень 1872–квітень 1875 р. / Карл Маркс. – 1964. – С. 150–152.

10. Енгельс Ф. Вступ до праці К. Маркса «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т. 22 : 1890–1895 рр. / Фрідріх Енгельс. – 1965. – С. 501–519.
11. Енгельс Ф. До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 року // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т. 22 : 1890–1895 рр. / Фрідріх Енгельс. – 1965. – С. 217–230.
12. Енгельс Ф. Анти-Дюринг // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т. 20 : 1873–1883 рр. / Фрідріх Енгельс. – 1965. – С. 7–318.
13. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т. 21: Травень 1883–грудень 1889 р. / Фрідріх Енгельс. – 1964. – С. 257–302.
14. Енгельс Ф. Передмова до третього видання праці К.Маркса «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т. 21 : Травень 1883–грудень 1889 р. / Фрідріх Енгельс. – 1964. – С. 245–246.
15. Енгельс Ф. Похорон К. Маркса // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т. 19 : Березень 1875–травень 1883 р. / Фрідріх Енгельс. – 1964. – С. 338–342.
16. Енгельс Ф. Юридичний соціалізм // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т. 21 : Травень 1883–грудень 1889 р. / Фрідріх Енгельс. – 1964. – С. 473–492.
17. Енгельс Ф. Боргіусу. 25 січня 1894 р. // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т. 39 : Листи Ф.Енгельса. Січень 1893–липень 1895 р. / Фрідріх Енгельс. – 1968. – С. 165–168.
18. Ойзерман Т. И. Марксизм и утопизм / Теодор Ойзерман. – М. : Прогресс–Традиция, 2003. – 566 с.
19. Шинкарук В. І. Поняття культури. Філософські аспекти // Феномен української культури / В. І. Шинкарук. – К. : Фенікс, 1996. – С. 8–61.